

Jakub Kopczyński

Kamieniec Podolski

Miasta wielu religii.

Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej,
pod redakcją Melchiora Jakubowskiego, Maksymiliana Sasa
i Filipa Walczyny, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2016, s. 74-91.

Kamieniec Podolski

Stare Miasto Kamieńca Podolskiego jest usytuowane na wysokim skalnym płaskowyżu o powierzchni ok. 30 ha¹, który opływa zakolem rzeka Smotrycz, lewy dopływ Dniestru (ryc. XI). Smotrycz płynie w charakterystycznym dla krajobrazu Wyżyny Podolskiej głębokim jarze, który osiąga głębokość nawet 30 m na tym odcinku². Patrząc na mapę, można odnieść wrażenie, że Stare Miasto jest położone na prawym brzegu rzeki, jednak w rzeczywistości leży ono na wyspie, ponieważ wąski pasek łądu łączący cypel z zamkiem od strony zachodniej został przekopany w 1544 r.³ W zakolach Smotrycza, na północny i południowy zachód od Starego Miasta, po przeciwnej stronie rzeki, istniały dawniej przedmieścia z folwarkami należącymi do różnych wspólnot miejskich. Obecnie w ich miejscu znajduje się zabudowa jednorodzinna. Są to tzw. Polskie Folwarki i Ruskie Folwarki. Nowsze dzielnice miasta, począwszy od dziewiętnastowiecznego Nowego Planu, rozciągają się głównie na wschód i północ od Starego Miasta, z którym zostały połączone Nowym Mostem w 1874 r.

Z racji swojej topografii Kamieniec Podolski wykazywał naturalne właściwości obronne, co było przyczyną istnienia osadnictwa w tym miejscu już od czasów prehistorycznych⁴. Od końca XIV w. do podboju tureckiego to miasto-twierdza stanowiło strategiczny punkt w sieci obronnej południowo-wschodnich terenów Rzeczypospolitej. Głównym miejscem obrony oprócz murów miejskich był zamek, który bronił dostępu do miasta od strony zachodniej, gdzie znajdowały się główna brama miejska i Most Zamkowy, zwany również Tureckim (ryc. XXVI). Most ów oparty jest na wysokim występie skalnym, mającym z dwóch stron jar Smotrycza. Zarówno zamek, grobla z mostem, jak i mury miejskie były wielokrotnie remontowane i rozbudowywane. Ostatnia większa modernizacja twierdzy kamienieckiej miała miejsce w latach dwudziestych XVII w., kiedy zbudowano Nowy Zamek. Jednak już w drugiej połowie XVII w. twierdza była przestarzała i zaniedbana⁵, co w znacznym stopniu przyczyniło się do łatwego jej zdobycia przez Turków w 1672 r. Z kolei Turcy w czasie okupacji podjęli remont i rozbudowę fortyfikacji, wykorzystując do tego celu kamień z rozbiórki zabudowań miejskich, uszkodzonych w trakcie oblężenia, w tym budynków o przeznaczeniu sakralnym⁶. Po odzyskaniu Kamieńca z rąk tureckich poważniejsze plany modernizacji i rozbudowy fortecy w celu przystosowania jej do wymagań epoki pozostały na papierze z powodu braku funduszy.

Na terenie Starego Miasta regularne osadnictwo pojawiło się w IX–XI w., przy czym najstarsze osady nie zajmowały całości płaskowyżu. W tym samym okresie ist-

¹ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec Podolski. Miasto – legenda. Zarys dziejów urbanistyki i architektury od czasów najdawniejszych do współczesności*, Warszawa 2001, s. 32.

² W. Cabaj, *Rzeźba*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, red. F. Kiryk, 2, Kraków 2005, s. 28.

³ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec Podolski*, s. 173.

⁴ Tamże, s. 9.

⁵ D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet kamieniecki 1672–1699*, Warszawa 1994, s. 55.

⁶ Tamże, s. 70.

niała już twierdza ziemno-drewniana na miejscu dzisiejszego Starego Zamku. Możliwe, że wtedy też powstały pierwsze obiekty sakralne. Jeden z nich znajdował się prawdopodobnie na miejscu późniejszej cerkwi pw. św. Jana Chrzciciela, obecnie nieistniejącej⁷. Przed XIV w. Kamieniec nie był jeszcze ważnym ośrodkiem o znaczeniu ponadregionalnym, zwłaszcza w okresie, gdy jego rozwój hamowało zwierzchnictwo tatarskie nad Rusią. Dopiero pod panowaniem litewskich książąt Koriatowiczów Kamieniec wszedł na drogę rozwoju, gdy zaczęli napływać przybysze z zachodu, w większości Polacy, a miasto uzyskało prawo magdeburskie i lokację (1374). Wtedy też pojawiły się tu pierwsze zakony katolickie – dominikanie i franciszkanie – oraz powstała katolicka diecezja podolska (1375). Znaczenie Kamieńca jako ośrodka handlowego i militarnego wzrastało, jednak wciąż był on przyćmiewany przez znacznie większy Lwów. Pod koniec XIV w. Kamieniec znajdował się na zmianę w rękach polskich i litewskich, ok. 1430 r. ostatecznie ustabilizowała się tu władza polska, a w 1434 r. Kamieniec stał się stolicą nowo utworzonego województwa podolskiego. Miasto rozwijało się pomyślnie pod względem ekonomicznym, pod koniec XVI w. stając się ośrodkiem niemal dorównującym Lwowowi. Wychodziło również obronną ręką z wielu oblężeń, aż do 1672 r., gdy zostało zdobyte przez armię turecką. Rzeczpospolita odzyskała Kamieniec w 1699 r., jednak po okupacji tureckiej miasto nigdy nie powróciło do dawnej świetności, ponieważ opuściła je większość mieszkańców, a kupcy przestali korzystać z przechodzących w okolicy Kamieńca szlaków handlowych z obawy przed nieustającymi działaniami wojennymi⁸. Z kolei pozostali mieszkańcy miasta byli uwikłani w nieustanne konflikty wewnętrzne z władzami miejskimi, wojskiem i duchowieństwem⁹. Z powodu zniszczeń wojennych znacznej zmianie uległ układ urbanistyczny miasta, a wiele działek wytyczono na nowo. W roku odzyskania Kamieńca przez Rzeczpospolitą sejm wydał konstytucję, która zakazywała, by osoby wyznania prawosławnego zamieszkiwały miasto, w związku z czym wszystkie cerkwie prawosławne zostały przemianowane na kościoły unickie¹⁰. Z kolei w 1795 r., dwa lata po tym, jak Kamieniec znalazł się w granicach Imperium Rosyjskiego, nastąpiła sytuacja odwrotna: wszystkie cerkwie unickie zamieniono na prawosławne¹¹, a także tymczasowo zniesiono rzymskokatolicką diecezję kamieniecką (do 1798 r.). Od 1799 r. rezydował tu biskup Kościoła prawosławnego (archijerej). W tym okresie Kamieniec był już cieniem dawnej świetności, mimo że do 1914 r. pełnił funkcję stolicy guberni podolskiej. W ciągu XIX w. zamknięto wszystkie klasztory katolickie, skasowano też ponownie rzymskokatolicką diecezję kamieniecką, a większość budynków mieszkalnych zajęli Żydzi. W drugiej połowie XIX w. Kamieniec zaczął się podnosić z ruiny, zbudowano dzielnicę Nowy Plan, lecz mimo to pozostał miastem na peryferiach życia gospodarczego kraju. Po burzliwych latach 1914–1920 i przechodzeniu miasta z rąk do rąk Kamieniec włączono ostatecznie do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Wyrazem sowieckiego programu walki z religią, zwłaszcza katolicką, w latach trzydziestych było zlikwidowanie parafii katolickich i systematyczne wysadzanie w powietrze kościołów oraz cerkwi na terenie Starego Miasta i poza nim. Zabudo-

⁷ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 9.

⁸ D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 201.

⁹ A. Prusiewicz, *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*, Kijów–Warszawa 1915, s. 13.

¹⁰ R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008, s. 355, 358.

¹¹ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 33.

wa Kamieńca ucierpiała też poważnie w czasie obu wojen światowych, co jest do dziś widoczne na terenie Starego Miasta. Wiele budynków, które przetrwały te trudne czasy, wciąż wymaga poważnych prac remontowych.

Wspomnieć też należy o licznych pożarach w historii miasta, które wpłynęły znacząco na zmiany w układzie urbanistycznym. Największe z nich miały miejsce w latach 1420, 1602, 1616, 1621, 1862 i 1887, do czego trzeba dodać ogromną liczbę mniejszych pożarów, które zdarzają się i obecnie. Należy pamiętać, że przed XIX w. duża część zabudowy Kamieńca była drewniana. Pożar w wyniku ostrzału podczas oblężenia lub wynikły z innych przyczyn mógł spowodować odbudowę dawnej drewnianej budowli już jako murowanej. Takie decyzje podejmowano często w przypadku obiektów sakralnych.

Przez większą część dziejów miasta po lokacji na prawie magdeburskim w XIV w. najliczniejszą grupą mieszkańców Kamieńca pod względem wyznaniowym byli katolicy, głównie Polacy. W mieście oprócz polskiej istniały też gminy ormiańska i ruska, z własnymi rynkami i ratuszami. Miasto wyludniło się podczas okupacji tureckiej, gdy opuściło je wielu mieszczan, głównie Ormian i Polaków. Sporządzony w 1681 r. spis turecki wykazał w mieście 389 rodzin, co przy założeniu przelicznika 6 osób na gospodarstwo domowe daje 3414 osób. Było wśród nich 280 rodzin ruskich, 75 ormiańskich, 36 polskich, 35 żydowskich, 29 greckich i bułgarskich oraz 14 cygańskich¹². Żydów od XV do pierwszej połowy XIX w. starano się pozbyć z terenu miasta i okolic wszelkimi możliwymi metodami, ponieważ stanowili oni w ówczesnym rozumieniu nieuczciwą konkurencję dla handlu i rzemiosła miejskiego. Wydawano w tym celu rozmaite uchwały, o skutkach najwyżej tymczasowych, gdyż Żydzi zawsze znajdowali sposób na dostanie się z powrotem do miasta. Wraz z ustanowieniem władzy rosyjskiej liczba Żydów w Kamieńcu na początku wieku XIX zaczęła rosnąć, zwłaszcza po zezwoleniu im na stałe osiedlanie się w mieście w 1848 r., aż stali się oni dominującą grupą etniczno-wyznaniową. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* podaje, że w 1869 r. spośród 19 157 mieszkańców Kamieniec zamieszkiwało 6905 (38%) prawosławnych, 3473 (19%) katolików i 7340 (40%) żydów¹³. W 1913 r. żydzi nadal stanowili najliczniejszą grupę wyznaniową spośród 49 250 mieszkańców (było ich 23 430 – 48%), podczas liczba katolików wynosiła 8113 (16%), a prawosławnych – 17 274 (35%)¹⁴. Kamienieckich Żydów wymordowali Niemcy w 1941 r. Obecnie ponad 90% mieszkańców miasta stanowią Ukraińcy, zarówno wyznania prawosławnego, jak i greckokatolickiego.

Budowle sakralne na terenie Starego Miasta (istniejące, w ruinie, nieistniejące; zob. ryc. XI i XXVI)

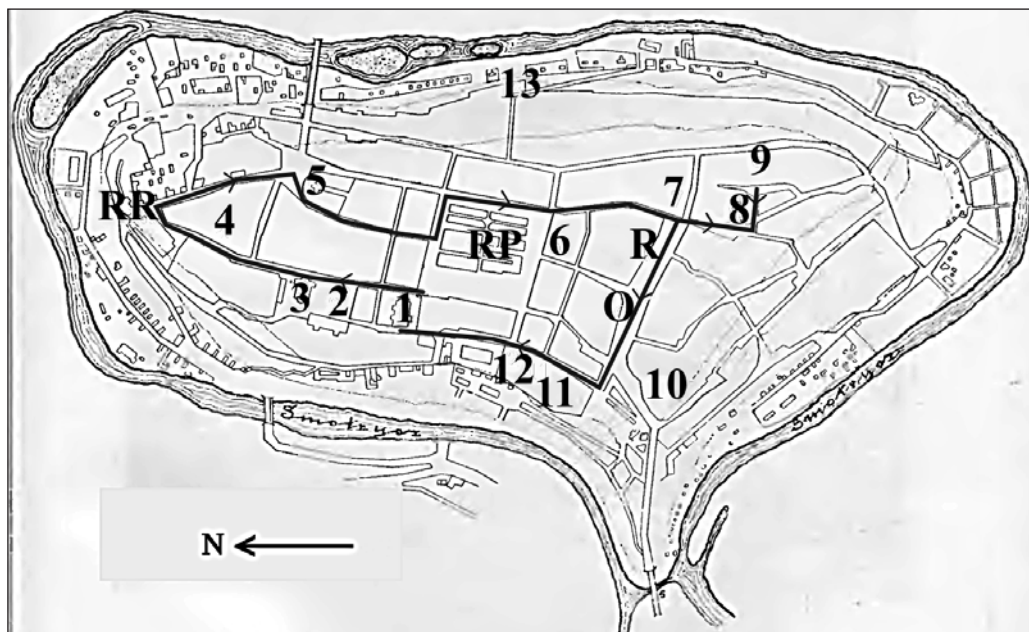
Niniejszy artykuł, z racji znacznej liczby obiektów sakralnych pojawiających się w historii Kamieńca Podolskiego, zawiera szczegółowy opis jedynie ważniejszych z nich, z pominięciem kapliczek i miejsc modlitwy o mniejszym znaczeniu, na przykład tych, które znajdowały się w budynkach o innym przeznaczeniu. Chodzi m.in. o liczne żydowskie domy modlitwy w prywatnych kwaterach, jak też przykładowo kaplice wewnątrz zabudowań klasztornych czy wolno stojące kapliczki. Pominięto też opis cmen-

¹² D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 145–146.

¹³ E. Maryański, dr Antoni J., *Kamieniec Podolski*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 3, Warszawa 1882, s. 759.

¹⁴ A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 121–122.

tarzy. Aleksander Prusiewicz podaje, że w 1915 r. w Kamieńcu Podolskim było 18 cerkwi, 4 kościoły katolickie oraz kaplica na cmentarzu, 1 kościół ewangelicko-augsburski oraz aż 28 murowanych i 3 drewniane synagogi żydowskie¹⁵.

Mapa 12. Kamieniec Podolski. Plan Starego Miasta z oznaczeniem obiektów sakralnych obecnie (2013) istniejących oraz nieistniejących, o których wiadomo dokładnie, gdzie stały. Obiekty zostały połączone trasą zgodnie z treścią artykułu. Położenie rynków miejskich lub ich pozostałości zaznaczono literami: RP – Rynek Polski, RO – Rynek Ormiański, RR – Rynek Ruski. 1. katedra rzymskokatolicka; 2. kompleks Jezuitów (obecnie nieistniejący); 3. kościół Karmelitów Bosych (obecnie nieistniejący); 4. cerkiew prawosławna pw. św. św. Piotra i Pawła; 5. cerkiew greckokatolicka pw. św. Trójcy; 6. kompleks Dominikanów (obecnie pod opieką paulinów); 7. cerkiew pw. św. Jana Chrzciciela (obecnie nieistniejąca); 8. kościół ormiański pw. św. Mikołaja (obecnie w ruinie); 9. kościół ormiański pw. Zwiastowania NMP (obecnie cerkiew prawosławna); 10. kompleks Trynitarzy (obecnie cerkiew greckokatolicka); 11. kompleks Dominikanek (obecnie zrujnowany); 12. kompleks Franciszkanów (obecnie cerkiew prawosławna i dom archijereja); 13. wielka synagoga rzemieślników (obecnie restauracja)

Obiekty na Starym Mieście zostały opisane w układzie wyimaginowanej trasy w formie owalu, która rozpoczyna się i kończy na Rynku Polskim, przy katedrze rzymskokatolickiej. Początkowo od katedry trasa zmierza na północ ul. Tatarską w kierunku Rynku Ruskiego. Na Rynku Ruskim następuje zwrot w stronę południową ul. Zarwańską, następnie trasa przechodzi przez pl. Troicki, ul. Troicką i znowu przez Rynek Polski, na południe ul. Piatnicką i Ormiańską do części ormiańskiej. W tym miejscu trasa kieruje się na zachód przez Rynek Ormiański w kierunku zamku, po czym skręca na północ, aby ul. Franciszkańską powrócić do katedry. W ten sposób trasa zatacza koło, przechodząc obok wszystkich ważniejszych obiektów sakralnych na Starym Mieście i przez wszystkie dawne dzielnice Kamieńca. Nazwy ulic i placów na trasie zmieniały się wielokrotnie w ciągu dziejów miasta, jednak po uzyskaniu przez Ukrainę niepodległości przywrócono im brzmienie z czasów przedrozbiorowych.

¹⁵ Tamże, s. 123.

Il. 28. Kamieniec Podolski. Katedra rzymskokatolicka

Kamieniec Podolski w czasach, gdy stanowił miasto królewskie w Rzeczypospolitej, nie był podzielony na dzielnice w sposób fizyczny (np. przez bramy czy mury), nie miał też żadnych formalnych granic wewnętrznych, a jednak wiadomo było, która część miasta należy do której gminy. Liczyło się prawo własności domów mieszkalnych i innych obiektów. Ogólnie można powiedzieć, że mieszczaństwo polskie, wraz ze swoimi budynkami sakralnymi, zajmowało głównie zachodnią i centralną część miasta, Ormianie skupiali się na południu, a Rusini na północy i wschodzie miasta.

Temu układowi odpowiada w przybliżeniu umiejscowienie trzech rynków: Polskiego, Ruskiego i Ormiańskiego. Mniej więcej w centrum płaskowyzu, na którym jest położone Stare Miasto Kamieńca Podolskiego, znajduje się Rynek Polski, wytyczony podczas lokacji miasta na prawie magdeburskim. Od niego – kierując się na północny zachód – dochodzimy do katedry rzymskokatolickiej.

Katedra pw. św. św. Piotra i Pawła¹⁶ przy ul. Tatarskiej 20 jest najważniejszym obiektem sakralnym należącym do Kościoła rzymskokatolickiego w Kamieńcu Podolskim. Znajduje się w północno-zachodnim rogu Rynku Polskiego i jest zorientowana ku wschodowi, przez co do rynku jest zwrócona od strony prezbiterium. Przebudowę dawnego drewnianego budynku katedry na murowany rozpoczęto po 1483 r. Z czasem do głównej bryły dobudowywano przylegające kaplice, ostatnie w XIX w. Pożar w 1616 r. zniszczył zarówno katedrę, jak i wiele innych budynków, jednak odbudowano ją niedługo potem. Przez Turków w 1672 r. została zamieniona na meczet sułtański, najważniejsze miejsce kultu muzułmańskiego w Kamieńcu, czego pamiątką jest jeden z dwóch minaretów, pozostawiony przy fasadzie zachodniej zgodnie z traktatem pokojowym z 1699 r.¹⁷ W połowie XVIII w., zgodnie z projektem Jana de Witte, przeprowadzono przebudowę katedry w stylu barokowym. Kolejne prace restauracyjne miały miejsce w latach 1842–1855. Pożar z 1862 r. wyrządził poważne szkody w katedrze, jednak w krótkim czasie udało się ją wyremontować. Cztery lata później diecezja kamieniecka została zniesiona, a katedra spadła do rangi kościoła parafialnego. Jeszcze jeden remont budynku miał miejsce w latach 1912–1913. W latach 1919–1920 Polacy na krótko przywrócili diecezję kamieniecką, jednak niedługo potem bolszewicy ograbili katedrę i zlikwidowali diecezję, a w 1930 r. budowlę zamieniono na muzeum religii i ateizmu. W późniejszym okresie budynek pełnił też funkcję sali koncertowej. Świątynię zwrócono wiernym w 1990 r., a w 1991 r. odnowiono diecezję kamieniecką, dzięki czemu katedra odzyskała dawną funkcję. Na północny wschód od katedry znajduje się dzwonnica katedralna, przylegająca do ul. Tatarskiej, budowana w XVII i XVIII w.

Posuwając się dalej w kierunku północnym ul. Tatarską, dochodzimy do działki nr 14, położonej po zachodniej stronie ulicy, w głębi której znajdował się **kościół Jezuitów pw. św. Stanisława biskupa i św. Stanisława Kostki** wraz z resztą kompleksu jezuitckiego¹⁸. Przetrwiał z niego jedynie budynek z 1835 r., zbudowany częściowo z wykorzystaniem murów obiektów pojezuickich. Jezuitci przybyli do Kamieńca w 1608 r. Otworzyli szkołę w drewnianym budynku w 1610 r. i murowany kościół w 1613 r. Po pożarze w 1616 r. szybko odbudowano szkołę i dach pierwszego kościoła. Budowę nowego, w założeniu bardziej reprezentacyjnego kościoła rozpoczęto w 1632 r., a po przerwach spowodowanych brakiem funduszy kontynuowano w latach 1643–1648 i później od 1665 r. Budowa nie została ukończona do zdobycia miasta przez Turków w 1672 r. Turcy po krótkim użytkowaniu nieukończonego kościoła jako stajni rozebrali go, a uzyskany materiał wykorzystali do przebudowy mostu prowadzącego do zamku. Podobny los spotkał także inne budynki

¹⁶ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 95–99; K. Iwanicki, *Katedra w Kamieńcu*, Warszawa 1930; R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 345–346; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 28–46.

¹⁷ D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 188–189.

¹⁸ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 20, 28, 116–119; R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 349; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 46–47; J. Sroczyńska, *Nieznane dzieje budowy klasztoru i kościoła zakonu jezuitów w Kamieńcu Podolskim*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, 2, red. F. Kiryk, Kraków 2005, s. 240–316.

w mieście, w tym klasztor i kościół Karmelitów Bosych. Dopiero ok. 1733 r. – 30 lat po odzyskaniu Kamieńca przez Rzeczpospolitą – zaczęto odgruzowywać fundamenty kościoła rozebranego przez Turków, by wznieść na nich nową świątynię. W tym czasie stary kościół z 1613 r. pełnił już funkcję magazynu na zboże dla wojska. Budowa nowego kościoła postępowała powoli i z przerwami. Nie została ukończona z powodu kasaty zakonu jezuitów w 1773 r. Po kasacie zakonu przez pewien czas odprawiano jeszcze nabożeństwa w nieukończonym kościele, a od 1792 r. znajdowały się w nim magazyny wojskowe. W 1793 r. Rosjanie umieścili w budynkach pojezuickich koszary i cały kompleks zaczął popadać w ruinę. Zrujnowane budynki starego i nowego kościoła wraz z większością kompleksu pojezuickiego zostały ostatecznie rozebrane w 1833 r., a na ich miejscu powstało Rosyjskie Gimnazjum Gubernialne.

Idąc dalej w kierunku północnym, na działce obok byłego terenu jezuitów znajdujemy resztki **kościola Karmelitów Bosych pw. Matki Boskiej Zwycięskiej i św. Józefa**, późniejszego **prawosławnego soboru katedralnego pw. Matki Boskiej Kazańskiej**¹⁹. Karmelici przybyli do Kamieńca w 1623 r. Pierwszy klasztor, tzw. na Skalce, zbudowali wraz z kościołem na terenie położonym po północnej stronie drogi prowadzącej na most Zamkowy, w miejscu dzisiejszej ul. Starobulwarnej. Turcy po zdobyciu miasta rozebrali klasztor, a zgromadzonego w ten sposób materiału budowlanego użyli do reparacji oraz rozbudowy fortyfikacji i mostu, natomiast kościół stał się meczetem sułtańskiego kaznodziei Wani Mehmeda Efendiego²⁰. Po zakończeniu okupacji tureckiej karmelici otrzymali w darze kamienicę i działkę przy ul. Tatarskiej, gdzie postawili nowy drewniany klasztor i kościół. Nowy, orientowany, murowany kościół, z dwoma wieżami od strony ul. Tatarskiej, wybudowano na tym miejscu w latach 1740–1760. W 1866 r. w ramach represji antykatolickich zlikwidowano także klasztor Karmelitów, umieszczając w nim archiwum i kasę gubernialną, a kościół w 1867 r. przeznaczono na prawosławny sobór katedralny. Po przebudowie, która spowodowała m.in. reorientację kościoła na kierunek zachodni²¹, w 1878 r. otwarto w nim nowy sobór pw. Matki Boskiej Kazańskiej i tym samym pozbawiono tej funkcji mniejszą cerkiew pw. św. Jana Chrzciciela, przy dawnym Rynku Ormiańskim. Budynek soboru został wysadzony i rozebrany przez Sowieców w latach trzydziestych XX w. Do dziś zachowały się jedynie zarośnięte fundamenty.

Naprzeciw byłych zabudowań karmelickich znajdowały się w XVII w., jak podaje A. Prusiewicz, **szpital i kościół pw. św. Łazarza**²².

Zmierzając dalej ul. Tatarską na północ, wchodzimy na teren dawnej dzielnicy ruskiej, gdzie po wschodniej stronie ulicy, pod numerem 9, natrafiamy na pierwszy budynek sakralny, który powstał jako własność Cerkwi prawosławnej. Jest to niewielka, orientowana **cerkiew pw. św. św. Piotra i Pawła**²³. Zbudowano ją ok. 1580 r. jako murowaną świątynię prawosławną. Podczas rządów tureckich została przekazana katolikom, którym odebrano inne świątynie²⁴. Od 1699 r., w ramach akcji wymierzonej w Cerkiew prawosławną, budowlę

¹⁹ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 21, 119–121; R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 348–349; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 51, 54.

²⁰ D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 198.

²¹ Ołtarz przeniesiono, by umożliwić otwarcie głównego wejścia od wschodu, od strony dzisiejszej ul. Tatarskiej.

²² A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 54.

²³ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 129–130; R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 357; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 54.

²⁴ D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 199.

przejęli grekokatolicy, lecz niedługo po zdobyciu miasta przez Rosjan, w 1795 r. zdecydowano o przywróceniu jej poprzednim właścicielom, po uprzedniej gruntownej przebudowie. W 1834 r. do gmachu cerkwi dobudowano dzwonnice. Świątynia przetrwała represje stalinowskie z lat trzydziestych i została zamknięta dopiero w latach sześćdziesiątych, najpóźniej ze wszystkich świątyń na Starym Mieście. Obecnie należy ponownie do Cerkwi prawosławnej.

Niedaleko za cerkwią pw. św. św. Piotra i Pawła stała w XVII w. **cerkiew pw. Zaśnięcia NMP**, która przestała istnieć w czasie okupacji tureckiej²⁵. Niewiele dalej ul. Tatarska skręca w prawo i dociera do małego placu przy Bramie Wietrznej i Baszcie Bato-

Il. 29. Kamieniec Podolski. Cerkiew pw. św. Trójcy

²⁵ Труды Подольского Епархиального Историко-статистического Комитета, 7, Каменец-Подольский 1895, s. 20.

rego, który jest pozostałością dawnego Rynku Ruskiego. W tej okolicy w XVII w. znajdował się również dawny **klasztor Dominikanek**, a także funkcjonowała nieistniejąca już **cerkiew pw. św. Michała Archanioła**, którą zamknięto w latach pięćdziesiątych XVIII w.²⁶

Zawracając w stronę południową, trafiamy na ul. Zarwańską, która prowadzi wprost do pl. Troickiego. Przy tym dziewiętnastowiecznym placu, widoczna z Nowego Mostu, znajduje się orientowana **cerkiew greckokatolicka pw. św. Trójcy**²⁷. Świątynia została erygowana w 1582 r. i służyła jako sobór konkatedralny prawosławnej eparchii lwowskiej, w ramach której Kamieniec był stolicą jednego z oficjalatów²⁸. W 1672 r. została zamieniona przez Turków na meczet drugiego wezyra Musahiba Mustafy paszy²⁹. Po odzyskaniu miasta przez Rzeczpospolitą w 1699 r. przekształcono ją w cerkiew unicką, a w 1737 r. do klasztoru obok wprowadzili się bazylianie, przejmując również budynek kościoła. Klasztor był rozbudowywany przez bazylianów przez resztę XVIII w. W 1795 r. cerkiew i klasztor stały się na powrót prawosławne, a od 1866 r. znajdowała się tu siedziba prawosławnego wikariusza. Cerkiew została rozebrana przez Sowieców w 1935 r. Obecny budynek jest rekonstrukcją z lat pięćdziesiątych XX w. Świątynię odbudowano bez frontowej, dwukondygnacyjnej wieży.

Il. 30. Kamieniec Podolski. Kościół Dominikanów (obecnie Paulinów)

²⁶ R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 357; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 58; *Труды*, s. 18–19.

²⁷ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 130–131; R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 356; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 25–28.

²⁸ И. Сковчиляс, *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010, s. 182.

²⁹ D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 195–196.

Po przejściu przez pl. Troicki można udać się ul. Troicką na południe, z powrotem w kierunku Rynku Polskiego. Przechodząc na południową stronę Rynku, natrafiamy na orientowany **kościół pw. św. Mikołaja i klasztor Dominikanów**³⁰, pod adresem ul. Dominikańska 1. Dominikanie byli jednym z pierwszych zakonów przybyłych do Kamieńca w XIV w. Około 1370 r., gdy ufundowano klasztor, powstały pierwszy drewniany kościół i przylegające do niego od południa zabudowania klasztorne. Po pożarze z 1420 r. zdecydowano się na wybudowanie obiektów murowanych. Klasztor i kościół spłonęły ponownie w pożarze z 1616 r., w którym ucierpiała też katedra, jednak niedługo potem postarano się o ich odbudowę. Za okupacji tureckiej kościół przerobiono na meczet, dedykowany żonie Mehmeda IV, Rabii Gülnusz³¹. Śladem tego jest znajdująca się w kościele muzułmańska kazalnica (minbar). W klasztorze umiejscowiono koszary dla janczarów. Proces odbudowy zrujnowanych budynków dominikanów rozpoczął się w 1734 r., a zakończył dopiero w 1755 r. z racji początkowego braku funduszy. Dzięki przebudowie kościół uzyskał nową wieżę. Klasztor Dominikanów został skasowany przez władze rosyjskie w 1843 r., w tym samym roku co klasztor Trynitarzy, przez co kościół z zakonnego stał się parafialnym. W budynkach poklasztornych ulokowano najpierw rzymskokatolickie seminarium duchowne, następnie inne instytucje publiczne. Za czasów sowieckich budynki klasztorne i kościół były przejściowo opuszczone, dopiero po odzyskaniu niepodległości przez Ukrainę zaopiekowali się nimi paulini, którzy do dnia dzisiejszego prowadzą prace remontowe w kościele i zabudowaniach poddominikańskich, niezbędne także z powodu pożaru, który wybuchł w kościele w 1993 r.

Ulicą równoległą do Dominikańskiej jest Piatnicka, która łączy Rynek Polski z Rynkiem Ormiańskim po stronie wschodniej. Ulica ta wzięła nazwę od stojącej przy niej do XVI w. **cerkwi pw. św. Paraskiewy**, zwanej też Piatnicą³².

Niewiele dalej na południe, schowana za kamienicą stojącą przy wschodniej pierzei Rynku Ormiańskiego, znajdowała się orientowana **cerkiew pw. św. Jana Chrzciciela**³³. Było to niewielkie założenie z XVI w., z czworoboczną wieżą, służące wiernym prawosławnym. Za okupacji tureckiej cerkiew ta została przerobiona na meczet wielkiego wezyra Ahmeda Köprülü³⁴. Po powrocie Kamieńca do Rzeczypospolitej i przekazaniu bazylianom cerkwi pw. św. Trójcy, stała się główną cerkwią unicką w mieście. W 1781 r. zyskała godność katedralną, co spowodowało, że w 1795 r., wraz z powtórny przekazaniami jej wyznaniu prawosławnemu, została soborem katedralnym. Ponownie spadła do rangi cerkwi parafialnej w 1878 r., wraz z przydzieleniem funkcji soboru przejętemu od katolików i przebudowanemu kościołowi Karmelitów Bosych. W latach trzydziestych XX w. została wysadzona w powietrze, a ruiny rozebrano na materiał budowlany. W przeciwieństwie do cerkwi pw. św. Trójcy, dotychczas nie zdecydowano się na jej odbudowę, w związku z czym fundamenty są obecnie jedyną pozostałością dawnej budowli. Niedaleko na południe od pozostałości cerkwi pw. św. Jana Chrzciciela ul. Piatnicka, po przejściu przy wschodniej pierzei Rynku Ormiańskiego, zmienia nazwę na

³⁰ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 113–115; R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 347; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 62–67.

³¹ D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 190.

³² A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 62; *Труды*, s. 17–18.

³³ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 127–129; R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 356; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 75–79.

³⁴ D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 193–195.

ul. Ormiańska. Wkraczamy w rejony, które dawniej były centrum dzielnicy ormiańskiej. Po wschodniej stronie ulicy, pod adresem Ormiańska 1, znajdują się pozostałości jednej z głównych świątyń ormiańskich w Kamieńcu – orientowanego **kościola pw. św. Mikołaja**³⁵. Początkowo na tym miejscu stał kościół drewniany, ufundowany w 1398 r., który został zastąpiony murowanym w 1495 r. lub 1566 r. W tym samym czasie powstała także murowana dzwonnica, która dotrwała do naszych czasów i jest obecnie własnością Kościoła greckokatolickiego. W dzwonnicy, na najniższym poziomie, znajdowała się kaplica św. Stefana. Sam kościół płonął kilka razy, m.in. w 1602 r., jednak za każdym razem był odbudowywany. Przez Turków został zamieniony na meczet Kary Mustafy, początkowo trzeciego wezyra, a następnie wielkiego wezyra³⁶. Niedługo potem obiekt popadł w ruinę z powodu bombardowania miasta przez oblegające wojska polskie. Odbudowę kościoła rozpoczęto, tak jak i wielu innych świątyń, dopiero kilkadziesiąt lat po odzyskaniu Kamieńca przez Rzeczpospolitą, w 1756 r. Trwała ona do 1767 r., a kościół konsekrowano w 1791 r. Kolejna restauracja miała miejsce w 1865 r. Tymczasem nabożeństwa odprawiane w kościele nabrały już charakteru rzymskokatolickiego, co ostatecznie, przy niewielkiej liczbie Ormian, doprowadziło do erygowania w tym miejscu parafii rzymskokatolickiej pod koniec XIX w. Sytuacja taka trwała aż do czasów sowieckich. W 1934 r. budynek kościoła został wysadzony w powietrze i do dziś znajduje się w ruinie.

Na południowy wschód od pozostałości kościoła pw. św. Mikołaja, w tzw. zaułku Mikołajowskim, znajduje się niewielka orientowana **cerkiew prawosławna pw. św. Mi-**

Il. 31. Kamieniec Podolski. Portyk kościoła ormiańskiego pw. św. Mikołaja

³⁵ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 121–124; J. Chrząszczewski, *Kościół Ormian polskich*, Katalog zabytków ormiańskich, 1, Warszawa 2001, s. 36–47; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 79–82.

³⁶ D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 196.

kołaja, dawny **kościół ormiański pw. Zwiastowania NMP**³⁷. Początkowo był to budynek drewniany, który mógł powstać nawet w XIII w., co czyniłoby ten kościół jednym z najstarszych obiektów sakralnych w Kamieńcu Podolskim. Nowy, murowany gmach postawiono ok. 1597 r. i rozbudowywano go w następnych latach. Kościół palił się kilkakrotnie, podobnie jak większość świątyń na Starym Mieście. Pełnił funkcję kościoła przycementarnego, a obok znajdował się dom mniszek ormiańskich. Podczas okupacji tureckiej kościół popadł w ruinę; został odbudowany i przywrócony do użytku po odzyskaniu Kamieńca przez Rzeczpospolitą. W 1811 r. budynek oddano grekokatolikom, którzy nie mieli w tym czasie własnej cerkwi, i przemianowano na wezwanie św. Mikołaja. W 1840 r., po zniesieniu unii, świątynię otrzymała Cerkiew prawosławna. Na początku XX w. dobudowano od zachodniej strony murowaną dzwonicę bramną.

Trzeba jeszcze wspomnieć o istniejącym dawniej w okolicy, przy ul. Długiej, **kościół ormiański pw. św. Grzegorza Oświeciciela**, który był położony na południe od kościoła pw. św. Mikołaja³⁸. Trudno jest określić datę jego powstania, ale istniał na pewno już w XVI w. Po pożarach i zniszczeniach wojennych został odbudowany w 1708 r., jednak popadł w ruinę i jego resztki sprzedano w 1807 r. Obecnie nie ma już po nim żadnego śladu. Podobnie ślad nie pozostał po siedemnastowiecznym **kościół ormiański pw. św. Stefana** przy ul. Długiej i po znajdującej się obok (i pochodzącej z tego samego okresu) drewnianej **cerkwi pw. św. Mikołaja**³⁹. Cerkiew pw. św. Mikołaja była przed okupacją turecką prawosławna, a w XVIII w. – grekokatolicka. Została rozebrana w 1804 r., a jej wyposażenie przekazano do cerkwi pw. św. Jana Chrzciciela.

Jeszcze jeden kościół ormiański istniał dawniej w Kamieńcu Podolskim. Był to **kościół pw. Wniebowzięcia NMP**⁴⁰, który znajdował się w zachodniej pierzei Rynku Ormiańskiego. Jedna z najstarszych świątyń ormiańskich w mieście, prawdopodobnie drew-

Il. 32. Kamieniec Podolski. Kościół Trynitarzy (obecnie cerkiew grekokatolicka pw. św. Jozafata)

³⁷ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 124–127; J. Chrzęszczewski, *Kościół Ormian polskich*, s. 48–50; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 82–83.

³⁸ J. Chrzęszczewski, *Kościół Ormian polskich*, s. 50.

³⁹ A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 87; *Труды*, s. 21–23.

⁴⁰ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 19; J. Chrzęszczewski, *Kościół Ormian polskich*, s. 50; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 71.

niana, została ufundowana ponownie jako murowana być może w 1522 r., a w XVII w. uznawano ją za katedrę ormiańską, mimo że Kamieniec nie był siedzibą biskupa ormiańskiego. Wiadomo też o dzwonnicy z 1585 r. Kościół ten został zburzony podczas bombardowania miasta przez Turków w 1672 r. i nigdy go nie odbudowano.

W okolicy dawnej zachodniej pierzei Rynku Ormiańskiego, przy ul. Zamkowej 1, znajduje się były **kościół Trynitarzy pw. św. Trójcy**, obecnie **cerkiew greckokatolicka pw. św. Jozafata**⁴¹. Trynitarze znaleźli się w Kamieńcu po okupacji tureckiej i już w 1699 r. uzyskali tu nadanie, wraz z możliwością osiedlenia się przy dawnym meczecie, na terenie poniżej Starego Miasta. W 1712 r. – po uzyskaniu lepszej działki – postawili pierwszy drewniany kościół, który w latach 1750–1773 został zastąpiony obecnym, murowanym, nieorientowanym. Obok kościoła powstał budynek klasztorny. Klasztor Trynitarzy został skasowany w tym samym, co dominikanów, 1843 roku, po czym podobnie jak w przypadku dominikanów został zamieniony na budynek użyteczności publicznej. Kościół z zakonnego stał się parafialnym. Odnowiono go na początku XX w. Parafia istniała w tym miejscu do 1937 r., po czym kościół zamieniono na magazyn. W 1992 r. budynek przekazano Kościołowi greckokatolickiemu, który przywrócił świątynię do kultu.

Il. 33. Kamieniec Podolski. Kościół Dominikanek

Z byłego kościoła Trynitarzy udajemy się na północ na ul. Franciszkańską. Na południowym krańcu tej ulicy (Franciszkańska 10), po zachodniej stronie, jest położony był **zespół klasztorny Dominikanek z kościołem pw. św. Michała Archanioła**⁴². Pierwszy klasztor Dominikanek powstał w 1616 r. przy Ruskiej Bramie, potem został przeniesio-

⁴¹ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 111–113; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 74–75.

⁴² Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 110–111; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 59–62.

ny na północny skraj miasta, w okolice Bramy Wietrznej i Baszty Batorego. Klasztor i kościół w tym miejscu zostały rozebrane przez Turków do budowy fortyfikacji i mostu, a po okupacji, w 1702 r., dominikanki otrzymały nową działkę przy ul. Franciszkańskiej. W 1711 r. rozpoczęto budowę nowego klasztoru i orientowanego kościoła, który został oddany do użytku w 1721 r. Klasztor Dominikanek zlikwidowano razem z kilkoma innymi klasztorami katolickimi w Kamieńcu w 1866 r., w wyniku czego budynki klasztorne przekształcono w koszary, a kościół – w klub wojskowy. W 1906 r. budynek kościoła przeznaczono na cerkiew prawosławną. Sowieci po I wojnie światowej umieścili w zespole klasztornym fabrykę wraz z magazynami. Dopiero w 1996 r. kompleks odzyskali katolicy, jednak do dziś nie wyremontowano żadnego ze zrujnowanych obiektów. Co więcej, budynek kościoła ucierpiał także w wyniku pożaru w 2009 r.

Il. 34. Kamieniec Podolski. Kościół i fragment klasztoru Franciszkanów (obecnie cerkiew prawosławna i dom archijereja)

Posuwając się ul. Franciszkańską na północ, docieramy do położonego pod numerem 8 byłego **kościółu pw. Wniebowzięcia NMP**, obecnie **cerkwi prawosławnej pw. Zaśnięcia NMP** i zrujnowanego **kompleksu klasztoru Franciszkanów**⁴³. Kościół Franciszkanów był jednym z pierwszych murowanych budynków w Kamieńcu Podolskim, ponieważ razem z klasztorem został wzniesiony prawdopodobnie już w latach czterdziestych XIV w. Budynki klasztoru pierwotnie były drewniane. Kościół rozbudowywano w XVI w., a po pożarze z 1616 r. cały zespół ponownie przebudowano na murowany w latach 1617–1672. Turcy przerobili cały kompleks na składy. Po powrocie franciszkanów odrestaurowano klasztor i kościół już w 1717 r., po czym zespół prze-

⁴³ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 103–109; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 59.

budowano w latach 1737–1754. Renowację kontynuowano kolejne pół wieku. Kościół został także przeorientowany na kierunek zachodni, by umożliwić otwarcie głównego wejścia od wschodu, od dzisiejszej ul. Franciszkańskiej. Franciszkanów przeniesiono do Gródka w 1787 r. w związku z planami budowy fortyfikacji na miejscu ich klasztoru, co jednak nigdy nie doszło do skutku. Klasztor i kościół stały puste aż do zajęcia ich przez Cerkiew prawosławną w 1795 r. Biskup prawosławny zamieszkał tam w 1799 r. Siedzibę archiereja zlikwidowali Sowieci w latach trzydziestych XX w. Po II wojnie światowej cały kompleks był zrujnowany, usunięto też wieżę kościoła. Obecnie zajmuje go znów Cerkiew prawosławną i sam kościół znajduje się w dobrym stanie, jednak budynki klasztoru są w ruinie.

Ostatnim kościołem przy ul. Franciszkańskiej, pomiędzy zespołem klasztornym franciszkanów a domem biskupa katolickiego, w okolicach działki nr 4, był nieistniejący obecnie niewielki **kościół pw. św. Katarzyny**⁴⁴. Został zbudowany prawdopodobnie w XIV w., a więc był jednym z najstarszych kościołów w Kamieńcu. W czasie okupacji tureckiej służył za stajnię, potem popadł w ruinę. Został zniszczony i rozebrany w pierwszej połowie XIX w.

Il. 35. Kamieniec Podolski. Wielka Synagoga Rzemieślników (obecnie restauracja) z Basztą Garncarską

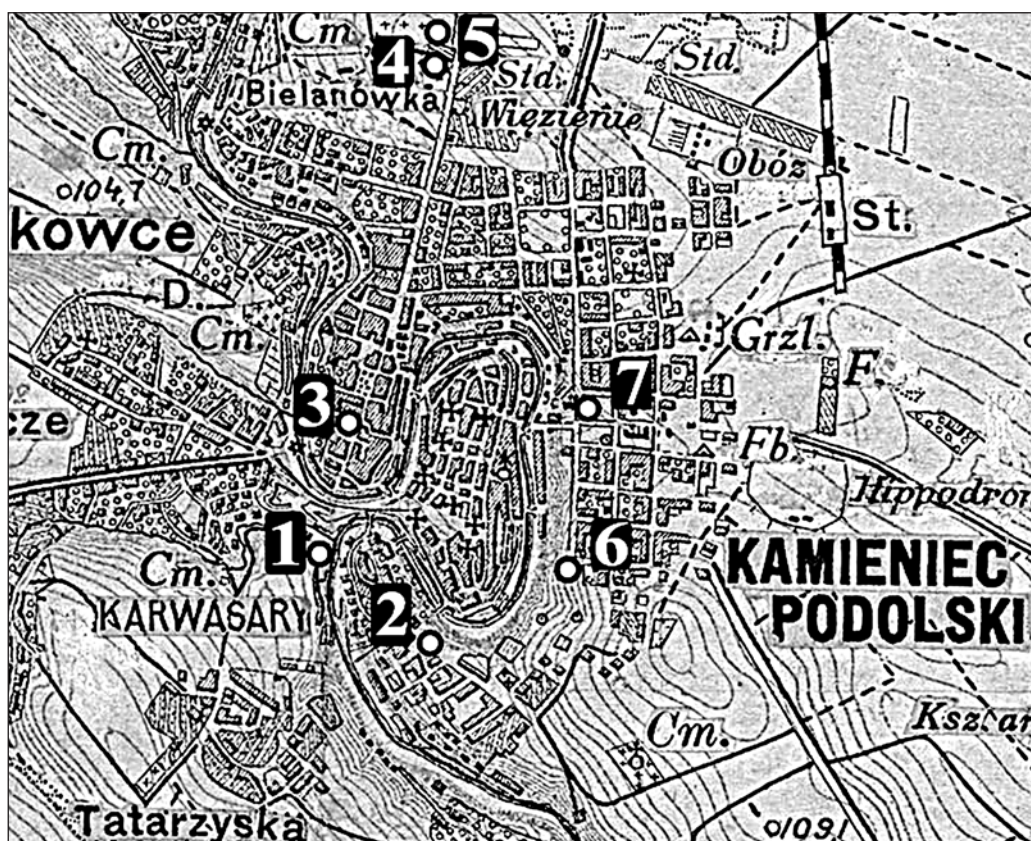
Nieco na uboczu trasy, zaproponowanej w niniejszym artykule, pozostaje budynek jedynej zachowanej synagogi na Starym Mieście⁴⁵. Jest to **Wielka Synagoga Rzemieślników** z lat siedemdziesiątych XIX w., przylegająca od strony południowej do Baszty Garncarskiej, zbudowana przy ul. Ruskiej, nad samym urwiskiem, spadającym w stronę

⁴⁴ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 21; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 58–59.

⁴⁵ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 133–134; *Kamieniec Podolski. Przewodnik turystyczny*, red. O. Płamienicka, Lwów 2005, s. 225–226.

Smotrycza po wschodniej stronie Starego Miasta. Została zamknięta w 1936 r. i przebudowana. Obecnie mieści się w niej restauracja. Nieco na północ od Baszty Garncarskiej znajdowała się przed wojną pochodząca z połowy XVIII w. **Wielka Stara Synagoga Olter Szile**, zamknięta również w 1936 r. i rozebrana po II wojnie światowej.

Na niższym poziomie wyspy, na której jest położone Stare Miasto, w jarze Smotrycza, przy bardziej na południe położonym odcinku ul. Ruskiej, w okolicy tzw. ogrodów de Witta, istniała jeszcze **cerkiew pw. Narodzenia Chrystusa**, o której najwcześniejsze informacje pochodzą z końca XVI w. Cerkiew ta, rozebrana za okupacji tureckiej, została odbudowana jako drewniana po powrocie Kamieńca do Rzeczypospolitej, jednak drewno dość szybko przegniło i cerkiew przestała funkcjonować ok. 1760–1795 r.⁴⁶ Z kolei dalej na północ, w dole jaru Smotrycza, na wysokości dzisiejszego Nowego Mostu, znajdowały się dwie cerkwie, o których również wiadomo, że istniały w końcu XVI w.: **pw. Przemienienia Pańskiego**, skasowana w 1745 r.⁴⁷, oraz na przeciwnym (lewym) brzegu Smotrycza – **pw. św. Onufrego**, która nie istniała już w XVIII w.⁴⁸

Mapa 13. Kamieniec Podolski na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych poza obszarem Starego Miasta: 1. cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Świętego na Karwasarach; 2. cerkiew pw. Opieki NMP; 3. cerkiew pw. św. Jerzego Męczennika; 4. klasztor Wizytek (obecnie technikum); 5. przycmentarny kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa; 6. kościół ewangelicko-augsburski (obecnie w tym miejscu stoi szkoła); 7. sobór pw. św. Aleksandra Newskiego

⁴⁶ A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 90; *Труды*, s. 23–24.

⁴⁷ A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 91; *Труды*, s. 24–25.

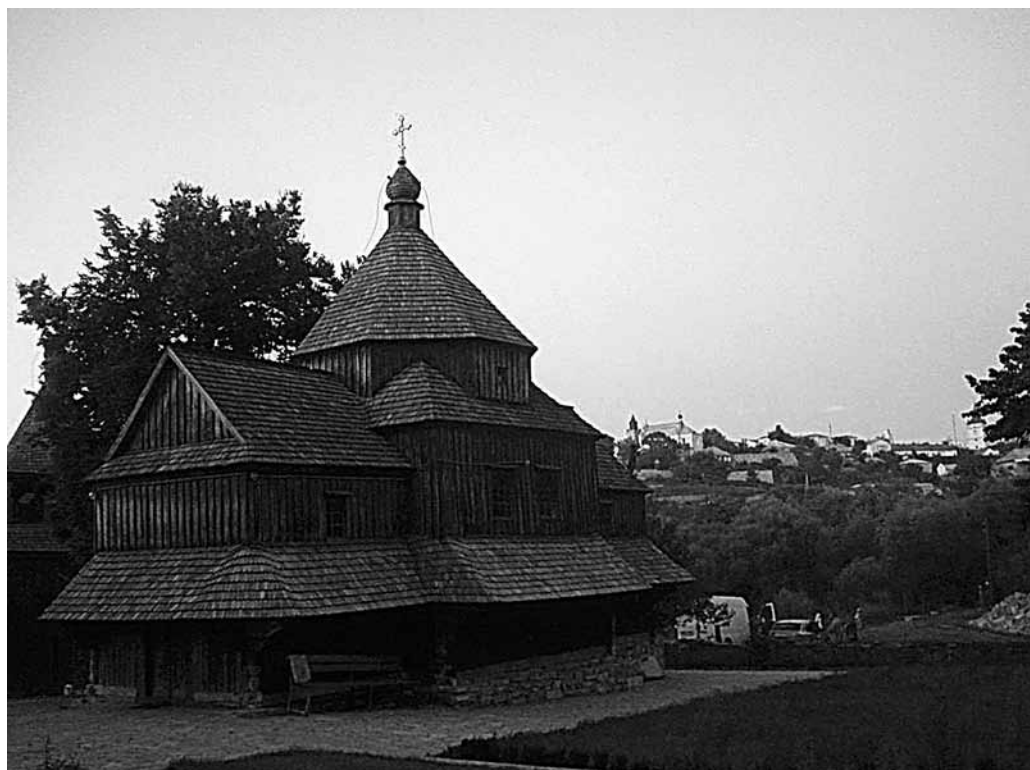
⁴⁸ A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 91; *Труды*, s. 25–26.

Budowle sakralne poza terenem Starego Miasta (istniejące i nieistniejące)

Najstarszą świątynią zachowaną poza Starym Miastem jest drewniana cerkiew na Karwasarach z 1799 r., pozostałe pochodzą z XIX w.

Na terenie Starego Zamku stał przed okupacją turecką **kościół pw. św. Stanisława**⁴⁹. Wybudowano go na miejscu dawnego drewnianego kościoła na przełomie XV i XVI w. Po zdobyciu zamku Turcy przerobili go na meczet Chalila paszy⁵⁰. W późniejszym okresie popadł w ruinę i został zburzony. Także na terenie zamku znajdowała się drewniana **cerkiew prawosławna pw. Pokrowy (Opieki) NMP**⁵¹, zbudowana jeszcze przez księżąt Koriatowiczów w XIV w. Cerkiew tę rozebrano w 1672 r., tuż przed podbojem tureckim, w celu postawienia na jej miejscu świątyni murowanej, co jednak nigdy nie zostało zrealizowane. W okresie rządów tureckich niewielki meczet sułtański istniał także na terenie Nowego Zamku⁵².

Na terenie byłego przedmieścia Karwasary (obecna ul. Karwasary 24), w jarze na południe od skały, na której stoi Stary Zamek, jest położona mała drewniana **cerkiew prawosławna pw. Podwyższenia Krzyża Świętego**⁵³. Cerkiew na tym miejscu istniała już

Il. 36. Kamieniec Podolski. Cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Świętego na Karwasarach. W głębi Stare Miasto

⁴⁹ A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 97.

⁵⁰ D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 198.

⁵¹ *Труды*, s. 13–17.

⁵² D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 191.

⁵³ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 184; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 103.

w XVII w. Podniesiono ją z ruiny w 1724 r. jako drewniany budynek należący do Kościoła greckokatolickiego, ale zaczęła podupadać znowu pod koniec XVIII w. W 1799 r. zdecydowano się więc na budowę nowej, tym razem prawosławnej. Cerkiew została zamknięta w 1953 r. i zamieniona na kino. Przywrócono ją do kultu w 1991 r.

Dalej na południe, na Ruskich Folwarkach bazylianie wybudowali ok. 1730 r. **cerkiew pw. Zmartwychwstania Pańskiego**, a gdy podupadła, zaczęto w 1783 r. budowę nowej, drewnianej **cerkwi pw. Pokrowy**⁵⁴. W połowie XIX w. świątynię tę zastąpiono budowlą murowaną pod tymże wezwaniem⁵⁵. Wzniesiono ją w latach 1845–1861 w ramach wielkich planów rozbudowy i uporządkowania miasta, gdy wytyczano nowe ulice i stawiano nowe świątynie. Była to jedyna świątynia w Kamieńcu Podolskim, której nie zamknięto w okresie sowieckim. Jej obecny adres to ul. Iwana Franki 1.

W tym samym czasie, gdy budowano cerkiew pw. Pokrowy, powstawała kolejna nowa cerkiew prawosławna – **pw. św. Jerzego Męczennika**⁵⁶. Zbudowano ją na Polskich Folwarkach, przy obecnej ul. Suworowa 54, w latach 1851–1861. Ta cerkiew również zastąpiła poprzednią, drewnianą, z połowy XVIII w. W czasach sowieckich wykorzystywano ją jako magazyn. Cerkiew pw. św. Jerzego jest dobrze widoczna z ogrodów przed katedrą rzymskokatolicką na Starym Mieście, gdy spojrzy się w stronę północno-zachodnią.

Zmierzając dalej na północ obecną ul. Suworowa, dochodzimy do dawnego **klasztoru Wizytek** na Polskich Folwarkach⁵⁷, pod adresem Suworowa 2. Wizytki przybyły do Kamieńca w 1830 r. i przeniosły się do budynku na tym miejscu w 1842 r., mimo że był nieukończony. Klasztor, podobnie jak kilka innych w Kamieńcu, zlikwidowano w 1866 r. W późniejszych latach mieściła się tu szkoła duchowna dla kobiet, po 1917 r. budynek klasztorny należał do wojska, a w 1961 r. umieszczono w nim technikum.

Jeszcze dalej na północ, przy ul. Szose Nigińskie 38, znajduje się przycmentarny **kościół rzymskokatolicki pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa**, dawniej **cerkiew prawosławna pw. Wszystkich Świętych**⁵⁸. Została wzniesiona w latach 1821–1826. Kościół rzymskokatolicki przejął ten budynek w latach dziewięćdziesiątych XX w.

Przy ul. Szewczenki 61, na wschód od Starego Miasta, w dzielnicy Nowy Plan, znajdował się zbudowany pod koniec XIX w. i otwarty w 1901 r. **kościół ewangelicko-augsburski**. Zamknięto go w latach trzydziestych XX w. i wykorzystywano jako magazyn, a po wojnie na jego miejscu wybudowano szkołę sportową⁵⁹.

Ostatnim i najistotniejszym obiektem sakralnym w Kamieńcu Podolskim – poza obszarem Starego Miasta – jest stojący na centralnym placu dzielnicy Nowy Plan (ul. Soborna 2) **sobór prawosławny pw. św. Aleksandra Newskiego**⁶⁰. Zbudowano go w latach 1891–1893 jako nieodłączny element nowej dzielnicy. Cerkiew została konsekrowana w 1897 r. Władze sowieckie początkowo świątynię zamknęły, a później, w drugiej połowie lat trzydziestych, wysadziły w powietrze i rozebrały na materiał budowlany, tak jak wiele innych kościołów i cerkwi w Kamieńcu. Sobór odbudowano w 2011 r.

⁵⁴ R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 356.

⁵⁵ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 182–183; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 104–105.

⁵⁶ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 178–179; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 106.

⁵⁷ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 177–178; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 106.

⁵⁸ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 179–180; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 106.

⁵⁹ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 189–191; *Kamieniec Podolski. Przewodnik turystyczny*, s. 321.

⁶⁰ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 186–189.